

O'QCHILIK O'YINLARI JIHOZLARIGA OID AYRIM MA'LUMOTLAR

НЕКОТОРИИ ИНФОРМАЦИИ ПО ИНСТРУМЕНТОВ ИГРЫ СТРЕЛЬБЫ ИЗ ЛУКА

SOME INFORMATION ABOUT ARCHERY TOOLS

Ahrorbek A'zamjonovich Azizov

FA Tarix instituti kichik ilmiy xodimi, t.f.f.d. (PhD)

e-mail: aahazizov@gmail.com

tel: +998 97 429 02 42

<https://doi.org/10.5281/zenodo.16919476>

Annotatsiya

Eng qadimgi qurollardan biri hisoblangan yoy va o'q hamda u bilan bog'liq turli xil jihozlar muhim ahamiyat kasb etgan. Ovchilik va keyinchalik harbiy ahamiyat kasb etgan o'qchilik faoliyatini takomillashtirish uchun shakllantirilgan o'yinlarda qo'llash maqsadida maxsus jihozlar yaratilgan. Ushbu maqolada Turonning o'qchilik o'yinlarida qo'llangan jihozlar va ularning qo'llanish maqsad hamda vazifalari ko'rsatilgan. Bundan tashqari, o'qchilik jihozlari hisoblangan yoy, o'q, maxsus nishonlar, yuksak va boshqa vositalarning ahamiyati ochib berilgan.

Аннотация

Лук и стрелы, считающиеся одним из древнейших видов оружия, а также различное связанное с ними снаряжение приобрели важное значение. Для игр было создано специальное снаряжение, направленное на совершенствование навыков охоты и стрельбы, что впоследствии приобрело военное значение. В статье описывается снаряжение, используемое в стрельбе из лука Турана, его назначение и функции. Кроме того, раскрывается значение лука, стрел, специальных мишеней, специальные кольца и других инструментов, которые считаются снаряжением для стрельбы из лука.

Abstract

The bow and arrow, considered one of the most ancient weapons, as well as various equipment associated with them, have acquired great importance. Special equipment was created for the games, aimed at improving hunting and shooting skills, which later acquired military significance. The article describes the equipment used in Turan archery, its purpose and functions. In addition, the meaning of the bow, arrows, special targets, special rings and other tools that are considered archery equipment is revealed.

Kalit so'zlar:

yoy, karak, Xorazm, Choch, So'noh, kurt, yatan, il ko'kan, amach, amachliq yer, yuksak, oltin qabaq, oltin o'rdak, soqim.

Ключевые слова:

лук, карак, Хорезм, Чач, Сунах, курт, ятан, ыл кукан, амач, амачлик ер, юксак, золотая тыква, золотая утка, сокым.

Key words:

bow, karak, Kharezmi, Chach, Cunakh, kurt, yatan, il kukan, amach, amachlik yer, yuksak, golden pumkin, golden duck, sokim.

Milliy o'yinlar tarixi bir necha ming yillarga borib taqalib, ular bilan bog'liq ma'lumotlar qadimshunoslik topilmalarida, tarixiy manbalarda, mo'jaz suratlarda qisman bo'lsada saqlanib qolgan. Xususan, tarixiy manbalarda tilga olingan

ma'lumotlar Turon qadimdan o'qchilikning eng muhim markazlaridan biri bo'lganligini va milliy aholi hamisha o'qchilik ko'nikmalarini yuksak darajada bo'lishi uchun tinimsiz mashq qilib kelganligi anglashiladi. O'qchilikda mohir bo'lish uchun esa, albatta, yoshlikdan tizimli yo'lga qo'yilgan o'yinlar asosidagi bellashuvlar katta ahamiyat kasb etgan. Ayniqsa, o'qchilik uchun yaratilgan vositalar havfsizlik, qulaylik, foydalanishdagi yengillikni ta'minlashi shart hisoblangan.

Turonda paydo bo'lgan o'yinlar bilan birgalikda uning vositalari ham o'ziga xos hisoblanadi. Aholi tomonidan yaratilgan o'yinlarning aksariyati turli jihozlar va vositalar yordamida tashkillashtirilgan hamda o'ynalgan. Bunday vositalar turonliklarning mashg'ulotlari, xo'jaligi va ishlab chiqariluvchi mahsulotlaridan kelib chiqib shakllantirilgan. Bu mahsulotlar Turon hunarmandchilik na'munalaridan bo'lib, ayrimlari ko'plab qo'shni xalqlar orasida mashhur bo'lgan yoki tovar sifatida ma'lum bir qiymatga ega bo'lgan.

Qadimdan mavjud bo'lgan o'yinlardan biri o'qchilik bo'lib, turonliklarda ushbu o'yin vositalari bo'lgan kamon va o'qlar tayyorlovchi bir qancha yirik markazlar mavjud bo'lgan. Ushbu markazlar ibtidoiy davrdan mavjud bo'lib, dastlab turli toshdan qilingan maxsus vositalar urf bo'lgan bo'lsa, keyinchalik ma'danlar taraqqiyoti natijasida o'qchilik jihozlari tarkibi hamda tuzilishida ham o'zgarishlar ro'y bergan. Qadimshunoslik manbalari va yozma asarlar to'la ma'lumot beruvchi davr Turon tarixida o'rta chog'lar davri hisoblanadi. Aynan shu davrda Turon o'qchiligi dunyoga yana bir bor mashhur bo'ldi va ushbu faoliyatda qo'llanuvchi jihozlar boshqa hududlarga kirib bordi.

Turon yoyi va o'qlari boshqa mamlakatlarda ham mashhur bo'lgan. Xususan, kamon va kamon o'qi ishlab chiqarishda 8 – 9-yuzyilliklarda Turonning Xorazm[1, 76], Choch, So'noh kabi hududlar juda ham mashhur bo'lgan[17, 18 – 19]. Aholi istiqomat qiluvchi hududlardan ayrimlari mazmuni ham ayrim jihozlarning nomiga nisbat berib qo'yilgan. Masalan, milodning 8-yuzyilliklarida Hirot shahri yaqinidagi rustoqlardan biri Karak deb atalgan. Bu so'zning mazmuni "yoy" degan ma'nosi anglatgan[8, 76]. Nafaqat joy nomlari, balki, ayrim kishilarning ismlari mazmuni ham yoy ma'nosini anglatgan. Ulardan biri saljuqiylar asoschisi – Saljuq hisoblanadi[14, 171]. O'z davrida Saljuqni – Temir yanglig' o'qchi sifatida talqin etganlar. Shuningdek, yoy o'rta chog'larda ham ilohiy ahamiyat kasb etgan vosita sifatida qadrlangan. Xususan, tasavvufda yoy "taqdir" sifatida talqin etilgan va insonlarni esa "o'q" tarzida ifodalangan. Ushbu jihatlar ham o'qchilik jihozlariga oid bilimlarning naqadar chuqur ildiz otganini tasdiqlaydi.

O'qchilikda qo'llangan yoyning bir necha turlari mavjud bo'lgan. Uning turi va sifati qanday hom-ashyodan yasalganiga bog'liq bo'lgan. Albatta, yoyning turlari uning foydalanilish maqsadlariga ko'ra ham shakllangan. Yuqori natijani ko'rsatuvchi yoyni tayyorlash riyoziyot, handasa va tabiat ilmiga oid bilimlarni talab etgan. Shu sababli Turon yoylari uzoq masofalarga borib yetuvchi, yuqori tortilish kuchiga ega hamda katta bosimni yaratuvsi vositaga aylangan.

Eng qadimgi yozma yunon manbalaridan birida boxtarliklarning yoylari qamishdan[12, 71] yasalgani to'g'risida axborot berilgan. Balki, yunonlar

massagetlar hududidagi ayrim butasimon o'simliklarni qamishga adashtirib tasvirlagan bo'lishlari mumkin. Yoki ushbu tushuncha ularning o'qlariga nisbatan qo'llangan bo'lishi mumkin. Ma'lumki, o'qlar uzoq masofaga borib yetishi uchun ular ancha yengil bo'lishi talab etilgan.

Turkiy xalqlar tomonidan yoyni turli xil tuzilishi juda ham pishiq bo'lgan daraxtlardan tayyorlaganlar. Bunday pishiq daraxtlardan biri tog' daraxti bo'lib, u "kurt" [9, 329] deb atalgan. Ushbu daraxtning tanasi qizil bo'lganligi sababli hozirgi kunda "qizilqurt" deb ataladi va ushbu daraxt pishiqligi bois undan cho'ponlar o'z tayoqlarini yasaydilar[4]. Ushbu daraxt o'zining pishiqligi va zichligi ortiqdigi bilan ajralib turadi. Tabiiyki, turkiylar qadimdan o'qning mustahkamligini ta'minlash maqsadida ana shunday xom-ashyolardan foydalanganlar.

Ba'zan, yoy oddiy yog'ochdan ham yasalgan. Bu turkiylar orasida "yatan" [11, 28] deb atalgan. Yana turkiylarda o'q va yoy umumiy bir nom bilan ham atalgan. Masalan, 9 – 13-yuzyilliklarda o'q va yoy – "il ko'kan" [9, 393] deb atalgan. Ushbu kamalak sifat jihatidan quyiroqda bo'lib, odatiy qurol sifatida talqin etilgan. Yoy turonliklar turmush tarzidagi eng muhim va zaruriy qurollardan biri hisoblanib, deyarli barcha merganlik ilmini yaxshi egallashi shart bo'lgan. Ular piyoda tarzida ham otliq tarzida ham yoydan o'q uza olish qobiliyatiga ega bo'lishi jamiyatning muhim talablaridan biri bo'lgan. Shu sababli qaysi mintaqada istiqomat qilishidan qat'iy nazar turonliklar turli hom-ashyolardan yoy yasay olganlar.

Yoyning shakli va kattaligi ham eng asosiy jihatlardan biri sanalgan. Turon qo'shini asosini otliqlar tashkil etgani bois yoyning shakli otda harakat qilishga halal bermaydigan, quvish uchun ham yoki chekinish vaqtida ham bemalol otish imkonini berishi shart bo'lgan. Biz Turon otliqlari yoyi suratlarini ko'plab qadimshunoslik topilmalaridan, xususan, Orlot topilmasidagi yoy shaklidan, yoki Afrosiyob hamda Panjikentdagi devoriy suratlardan ko'rib anglab olishimiz mumkin. ular uncha katta bo'lmagan va olib yurishga juda qulay etib ishlangan[7, 480]. Huddi shu shakldagi yoylarni ham aynan devoriy suratlarda aks ettirganlar.

O'qchilik o'yini uchun tayyorlangan maxsus nishonlar bo'lib, ular ma'lum masofaga joylashtirilib, kamondan o'q uzish musobaqalari o'tkazilgan yoki mashq qilingan. 6-yuzyilliklarda o'qchilik o'yini ancha ommaviy bo'lib, ularda foydalanilgan jihozlar va vositalar xilma-xil bo'lgan. O'zbekiston janubidagi Haydorobod tepadan shu davrga oid o'q teshiklari mavjud sopol idishlar ochib o'rganilgan[2, 74 – 75]. Ushbu idishlar o'qchilik uchun tayyorlangan maxsus nishon vazifasini o'tagan buyumlar bo'lishi mumkin.

O'q otish mashqi uchun tayyorlangan maxsus nishon 9 – 12 yuzyilliklarda "amach" [11, 117] deb atalgan. Nishon o'rnatilgan maxsus maydon – "amachliq yer" [9, 166] deb atalgan. Bunday maydon ancha keng bo'lib, ot bilan harakatlanishga qulay va oson etib tayyorlangan. Turonliklarning sevimli sport turi hisoblangan o'qchilik asosan, keng maydonlarda ot bilan o'ynalgan. Shuning uchun ham "amachliq yer" ancha katta maxsus maydonga o'rnatilgan. Ayrim hollarda bunday maydon sifatida hukmdorlar uchun ajratilgan maxsus qo'riq yerlar tanlangan[15, 114]. Nishon sifatida turli narsalardan foydalanilgan. Masalan, 16-

yuzyillikda saroyda uyushtirilgan o‘yinlarda nishon vazifasini bajarishi uchun maxsus o‘rdak yasalgan. Bunday jihozlar oltin yoki kumushdan yasalgan bo‘lib, “oltin o‘rdak” [16, 52] deb atalgan. Nishon sifatida qovoqdan ham foydalanilgan [6, 135]. 19 – yuzyillikda ham ushbu o‘yin vositasi qo‘llab kelingan va nishonga oltin tanga yoki tugma qo‘yib merganlikda bahslashilgan.

O‘qchilikda turkiy xalqlar ixtiro etgan yana bir jihoz borki, bu jihoz o‘qchilikda inqilobiy burilish yasay olgan. Ma’lumki, otliq yoki piyoda holatda yoydan ko‘plab o‘q uzishda yoyning ipi barmoqlarga jarohat yetkazishi mumkin. bundan saqlanish va o‘qni kerakli vaqtda qo‘yib yuborish uchun barmoqqa kiyiluvchi “yuksak” [11, 53] – angishvona yaratilgan. Bu o‘q otish jarayonida barmoqqa kiyiluvchi qopcha bo‘lib, turli hom-ashyo yoki madanlardan yasalgan. Turkiylardan bu jihoz teri yoki misdan yasalgan. Bunday angishvona qattiq hom-ashyolardan ham tayyorlangan. Xususan, barmoqqa kiyiladigan angishvonaning suyak [3, 51] dan yasalgan turlari ham mavjud bo‘lgan. Shuning uchun ham ba’zan yoydan o‘q otish “zixgirtaroshlik” deb atalgan.

Yoy o‘qlari turkiylar tomonidan turli shaklda va ko‘rinishlarda yasab foydalanilgan. O‘qlarning qisqa masofaga otiluvchi og‘ir, uzoq masofaga yetib boruvchi yengil va ingichka o‘qlari turlari bo‘lgan. Eng ingichga o‘qlar barmoqqa taqiluvchi angishvonadan o‘tadigan darajada nozik qilib ishlangan [6, 135].

Yosh bolalarni ov mashg‘ulotiga yoki o‘zini mudofaa qilishi uchun yoydan o‘q uzishni o‘rgatish maqsadida maxsus o‘qlar yasalgan. Bunday o‘qlar odatda “boshq” [9, 359] siz tarzda yasalgan. Tig‘siz bo‘lgan o‘qlar “qalva” deb atalib, temirsiz, uchi dumaloq tarzda yog‘ochdan qilingan [9, 402]. Shu orqali o‘q otishni mashq qilayotgan yoshlar bir-biriga yoki birovga zarar berishi oldi olingan.

Ovchilik jarayoni usullari va ovlanuvchi hayvonlar turlari xilma-xilligi sabab ayrim o‘q turlari ixtiro etilgan. Yirik, qo‘lga tushurish mushkul bo‘lgan tezlikka ega yoki qushlarni ovlash uchun zaxarlangan o‘qlardan foydalanilgan. Qadimdan turkiylarda bunday o‘qlar keng iste’molda mavjud bo‘lib, ular “qatutlug‘ oq” ya’ni tig‘i zaharga qotishtirilgan o‘q deb atalgan [10, 328]. Bunday o‘qlar bevosita kuchli zaxar bilan emas, balki, falajlantiruvchi moddalarga surtib, qayta ishlangan. Shunday o‘qlar orqali ov jarayoni kam kuch hamda ishtirokchilarsiz amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan.

O‘q yasash va uni yetkazib berish Turon hududida ayrim qishloqlar yoki shaharning ma’lum mahallari asosiy mashg‘ulotlaridan biri bo‘lgan. Bunday mahallalar “O‘qchi” nomi bilan bugungi kunga qadar atalib keladi [5]. Bugungi kunda bunday qishloqlar Farg‘ona viloyati O‘zbekiston tumani va Andijon viloyati Marhamat tumanlarida mavjud. O‘q yasashda qo‘llangan turli asbob-anjomlar uning sifatli chiqishi va to‘g‘ri bo‘lishini ta’minlagan. Shunday asboblardan biri o‘q yasovchilarning o‘q o‘rnatadigan yog‘ochi bo‘lib, bu asbob “qug‘ush” [9, 350] deb atalgan.

O‘qlar turli maqsadlarda qo‘llangan va turli vazifalarni bajargan. Turkiylarda o‘qlarning maxsus vazifalar uchun mo‘ljallab yasalgan turlari bir necha bo‘lib, bulardan biri “soqim” [9, 378] o‘qi hisoblanadi. Soqim o‘qidan yaqinlashayotgan havfdan ogohlantirish yoki muayyan vaziyatda xabar berish maqsadida foydalanilgan. Bu o‘q yog‘ochni archa bujuri shaklida qirqib olib,

ichini o'yib ishlangan va uch tomoni teshib o'qlarning ustiga kiygizilgan. Natijada, o'q uchgan vaqtda hushtak chalib tovush chiqargan. Shunday o'qlar orqali ma'lum belgi berilgan va keyingi harakat amalga oshirilgan. Bunday o'qlar yana "kudali" [13, 41] deb ham atalgan. Kudali o'qini yasashda boshqa hom-ashyo – suyakdan foydalanilgan. Ichi g'ovak suyakning ikki cheti maxsus teshib qo'yilgan va bu o'q ham otilganda o'zidan tovush chiqargan.

O'qchilikda o'q turlari ba'zan otilish maqsadi bilan birgalikda otilish usuliga ko'ra ham nomlangan. Xususan, unga ko'ra, o'q uzoq borishi maqsadida yoy chalqancha yotgan holda otilgan. Bunday otilgan o'q "churam o'qi" deb atalgan va odatdagi otilgan o'q ancha uzoqqa borib tushgan[9, 391]. Turonliklar o'rtasida o'qchilik o'yinlari, asosan, aniq mo'ljalga olish maqsadida uyushtirilishdan tashqari, yana uzoqlikka hamda balandlikka otilishi bo'yicha ham bellashilgan. Natijada, ushbu bellashuv shartlariga mos o'qlar yasalgan.

Yoydan o'q otish o'yinlari Turon xalqlarining kundalik turmush tarzi va xo'jaligi hamda harbiy mashqlari ta'sirida ayrim farqli jihatlariga ega bo'ldi. Xususan, hududiy tafovutlar yoydan o'q otish o'yini nomlari, qoidalari va talablariga ko'ra shakllangan. Keyinchalik yoydan o'q otish o'yini o'tkazilishi muddati va maqsadlariga ko'ra ayrim tafovutlarni o'zida mujassam etdi. Dastlab ovchilik mashg'uloti o'z ahamiyatini saqlab qolgan hududlarda yoydan o'q otishning uzoqlikka, balandlikka turlari vujudga keldi. Yilqichilik rivojlangan hududlarda esa, yoydan o'q otishning otda o'ynaladigan turlari asosiy ahamiyat kasb etdi. Yoyning harbiy ahamiyat kasb etishi natijasida, piyoda va otliq holatda o'ynaladigan yoydan o'q otish bellashuvlari ancha ommalashdi.

Keyingi yuzyilliklarda ham ayrim jihozlar boshqa mamlakatlar yoki hududlarda qo'llana boshladi yoki ularning lug'atlarida Turon o'qchilik anjomlari hamda vositalarining nomlari kirib bordi. Bir necha ming yillik tajriba o'laroq qo'llanib kelgan vositalar kirib borgan hududlarida ham uzoq yillar davomida o'qchilik vositasi sifatida xizmat qildi va tarixiy manbalaridan joy oldi. Bundan tashqari, Turon o'qchiligi mohir ustalari dovrug'i qadimdan forslar, hindlar, xitoyliklar, yunonlar, rumliklarga ma'lum bo'lgan bo'lsa, ilk o'rta chog'lardayoq arablar, vizantiyaliklar va boshqa yevropaliklarga tanildi. Ular haqida turli afsonalar shakllandi, ularning mashq jarayonlari to'g'risida esa turli xabarlar boshqa mamlakatlarga har xil shaklda kirib bordi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Абу Мансур ас-Саолибий. Китоб латоиф ал-маориф. Ажойиб маълумотлар ҳақида китоб. / Тар. И.Абдуллаев. Тошкент. 1987.
2. Альбаум Л.И. Балалык-тепе. Ташкент. 1960.
3. Гулбаданбегим Заҳириддин Бобур кизи. Ҳумоюннома. Тошкент. 1998.
4. Дала ёзувлари. Андижон вилояти, Булоқбоши тумани. Ширмонбулок қишлоғи. 2018 йил.
5. Дала ёзувлари. Фарғона вилояти, Ўзбекистон тумани. Ўқчи қишлоғи. 2017 йил.
6. Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент. 2008.

7. Илясов Д.Я. Кочевники в Согдиане. Историко-культурный контекст орлатских находок. Санкт-Петербург. 2025.
8. Истахрий. Хуросон ва Мовароуннахр. Тошкент. 2019.
9. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Тошкент. 1960. 1-жилд.
10. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Тошкент. 1963. 2-жилд.
11. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Тошкент. 1963. 3-жилд.
12. Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. Тошкент. 2008.
13. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том I. книга первая. Москва. 1952.
14. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-даулат ас-селджукийя. Москва. 1980.
15. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфохани. Михман-наме-йи Бухара. Москва. 1976.
16. Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. 2-жилд. Тошкент. 2000.
17. Худуд ул-олам (Мовароуннахр тавсифи). Тошкент. 2008.